

УДК 81:81'0

ПРИЧИНИ ЗРУШЕНЬ У СКЛАДНИХ ВІДКРИТИХ СИСТЕМАХ: З ДОСВІДУ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОВ

Буніятова І.Р.,

Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті висвітлено сучасні засади дослідження мовних змін. Для кращого розуміння механізмів мовних змін представлено позиції найвпливовіших напрямів. Еволюційна гіпотеза розглядається разом із теорією катастроф. Останній приділено особливу увагу завдяки переконливим фактам, дібраним із низки індоєвропейських мов. На думку автора публікації, послідовне пояснення природи мовних змін можна було б отримати в межах теорій, що розроблені для інших біологічних систем. Синергетичну концепцію І. Пригожина використано для висвітлення деяких зрушень в історії англійської мови.

Вступ. Сучасна наука має помітні здобутки в поясненні зрушень, що відбуваються у складних відкритих системах. Це стало можливим завдяки розвитку природничих наук, які ґрунтуються на виявленні нових, специфічних форм зв'язку із природою, на переконанні, що природа дає змогу отримати відповіді на експериментальні питання. Згідно з І. Пригожином та І. Стенгерс, експериментувати — це не тільки вдаватися до достовірного спостереження автентичних фактів та пошуку емпіричних залежностей між явищами, але й до забезпечення систематичної взаємодії між теоретичними поняттями і спостереженнями [8, 44]. Гуманітарні дисципліни, історія розвитку яких позначена, з одного боку, розривами у традиції, а з іншого — емпіричною «залежністю», демонструють усе більше зближення з природничими, зокрема в питаннях, пов'язаних з еволюцією складних систем, до яких належить і мова [10; 12; 15; 18; 19; 20].

1. Еволюція vs революція як основні гіпотези розвитку. У теоретичному мовознавстві, яке активно послуговується напрацюваннями із цієї проблематики у фізиці, математиці й біології, наразі панують два полярні підходи до інтерпретації еволюційного руху мовних систем. Перший, за Дарвіном, передбачає поступовий перехід від простих форм до складних, від недиференційованих структур — до диференційованих. Це органічно вписується в теорію походження флексій в індоєвропейських мовах, якій ми завдячуємо компаративістам ХІХ ст. З іншого боку, схема розвитку органічних структур Дарвіна та його послідовників є неприйнятною для обґрунтування змін, що відбуваються, наприклад, у синтаксичних підсистемах. Настійна потреба в розв'язанні проблеми вибору системою того або іншого шляху розвитку із низки можливих сценаріїв спонукала дослідників до пошуку альтернативних рішень. Другий підхід був запропонований у межах теорії катастроф, яка вперше з'явилася як наукова дисципліна у 70-і роки минулого століття. У рідній теорії розвиток біологічних систем розглядають як серію катастрофічних, одноразових актів. Як пише російський математик О.І. Чуличков, будь-яка достатньо складна система, що взаємодіє зі своїм оточенням, проходить у своєму розвитку певні етапи. Спочатку з неупорядкованих частин системи раптом складаються і з колосальною швидкістю починають зростати незчисленні структури — «нові форми». За рахунок протилежної, «руйнівної» тенденції, швидкість зростання поступово уповільнюється, деякі форми зникають, інші — набувають стійкості. Ця тенденція рано чи пізно бере гору, занурюючи все в початковий хаос, і настає криза, що породжує структури наступного етапу [11].

Нагадаємо, що з часів молодограматиків і до середини ХХ ст. ідеї про поступову й безперервну змінюваність мови були визначальними в описі історичного розвитку мовних структур. Свого часу Г. Пауль чітко висловив свою позицію щодо цього питання: «В усіх областях мовного життя можливий розвиток, що розчленовується на етапи, які поступово переходять один в інший. Це виявляється,

з одного боку, у видозмінах індивідуальних мов, і, з іншого, — у взаємовідношеннях між окремими індивідуальними мовами» [7, 54]. Проте в історії мовного розвитку зафіксовані періоди винятково інтенсивних зрушень, коли в певний проміжок часу їх відбувалося більше, ніж у попередні. Такий «сплеск» у мовному житті спільнот отримує пояснення, наприклад, у контексті сальтаціонізму — одного з недарвінівських учень у палеонтології. На протигагу тези про безперервну і поступову змінюваність видів, за Дарвіном, воно містить кілька цікавих положень, а саме: про особливі автономні сили прогресивної еволюції, про їхню іманентність усьому живому і стрибкоподібний (експлозивний) характер великомасштабної еволюції. Сальтаціонізм проголошує своїм ідейним гаслом перевернутий афоризм Лейбніца, що отримує новий смисл — «природа робить стрибки» [6, 235–236].

В історичних граматиках найбільш вивчених мов можна знайти безліч прикладів таких змін. Зокрема, дослідник новогрецької мови А. Мірамбель писав, що основні зміни, які зумовили специфічну форму грецької мови після класичного періоду, сталися в період, починаючи з утворення спільно-грецької мови, тобто з елліністичної доби до половини Середньовіччя. За його даними, найсуттєвіші зміни відбулися у період з I ст. до РХ до кінця III ст. [5, 300–301]. В історії французької мови найсуттєвіші якісні зміни в народній латині Північної Галлії спостерігалися у проміжок часу з V по VIII ст. Вони включають: (i) дифтонгізацію наголошених голосних середнього підйому переднього і заднього рядів; (ii) утворення двовідмінкової парадигми іменника (номінатив і акузатив) до VII ст.; (iii) нівелювання ненаголошеного вокалізму у фінальній позиції слова, що спричинило збіг флексій іменників і прикметників різних типів відмін (VII–VIII ст.). Перифрастичні конструкції, які слугували для вираження минулої й майбутньої дії, до VIII ст. утворили часові форми, які в романських мовах, зокрема у французькій, сприяли появі *Passé Composé* і *Futur Simple*. Напр., *j'ai écrit une lettre* (<*aveo lettera escripta*), а також *je par-lerai* (<*parlare aveo*). За аналогією з формами майбутнього часу до VIII ст. утворюється форма *Conditionnel Present: je parlereie* (<*parler (av) eie*) — фр. *je parlerais* [там само].

Причини періодів стрибкоподібних змін достатньою мірою не вивчені. Не можна також з упевненістю стверджувати, чи спостерігаються вони в усіх мовах. До чинників масових зрушень у певні періоди часто зараховують випадковий збіг обставин або наявність у системі кожної мови базових вузлів / ланок, на яких тримається решта елементів мовної структури. Із цього випливає припущення: якщо стрижнева ланка зазнає руйнування, то це спричиняє цілу серію зрушень, які відносно швидко змінюють одна одну. Так, наприклад, у складі голосних народної латини протягом I–II ст. відбувся перехід кількісної відмінності голосних у якісні. Довгі голосні залишилися закритими, а короткі — стали відкритими. Руйнація цієї ланки викликала цілу низку наслідків. У межах цих найвиразніших змін часто реєструють певну послідовність проміжних форм, кожна з яких є продовженням попередньої і поштовхом для розвитку наступної.

Серед таких послідовностей назовемо також якісну зміну англійських голосних у XV–XVII ст. (*Great Vowel Shift*), коли довгі голосні зазнали зсуву, в результаті якого відбулася перебудова всієї системи вокалізму англійської мови, або поступовий процес руйнації класу англійських претерито-презентних дієслів і утворення на їх основі модальних операторів, на зразок *can, may, must*, початок якого був закладений ще в давньоанглійській мові. Йдеться про те, що модальне дієслово у позиції справа від дієслова з повноцінною семантикою, як у головному, так і підрядному реченнях, трапляється в пам'ятках XI–XII ст. Навіть за умови високої варіативності моделей поверхневої структури підрядного речення, які містять модальні оператори в пізньодавньоанглійській, зокрема *SOVM, SVMO, SMOV, SOMV, SMVO*, остання виявляється домінантною, демонструючи перехід мови від *SOV-* до *SVO-* типу. Це означає, що давньоанглійське правило стосовно кінцевої позиції дієслова з повнозначною семантикою в підрядному реченні втрачає свою релевантність, і модель *SOVM*, у якій модальне дієслово зберігає свою повнозначність, виявляється неприйнятною для авторів цього періоду [1, 86].

2. Критика «чистого» дарвінізму в лінгвістиці. Повертаючись до теорії Дарвіна, нагадаємо, що його головною заслугою вважають не обґрунтування ідеї еволюції, а відкриття її основного рушійного механізму — природного добору. Цей фактор уможливив одночасно усвідомлення виникнення нових видів і походження органічної доцільності. Як влучно зазначив С. Пінкер, хоча більшість освічених людей привселюдно заявляє, що вірить у теорію Дарвіна, те, у що вони насправді віряють, — це модифікована версія стародавнього теологічного поняття про Великий Ланцюг Усього Суцього: про те, що всі біологічні види вишикувалися в лінійній ієрархії з людиною на чолі. Дарвінівський унесок, відповідно до цих поглядів, полягав у тому, щоб показати, що кожен із видів на цих сходах походить від виду, який стоїть однієї сходинкою нижче, а не був призначений на цю сходинку Богом [20, 340–382].

Наразі існує чимало гіпотез щодо походження й розвитку органічного світу, при цьому вчення природного добору продовжує зберігати за собою роль провідного спрямувального фактора в популяційних процесах, незважаючи на те, що неодноразово зазнавало переосмислення. У колах дослідників-генеративістів це положення викликає різке заперечення. Як правило, вони посилаються на те, що властивий лише людині мовний інстинкт видається несумісним із теорією природного добору. Або жодного мовного інстинкту не існує, або він розвинувся в інший спосіб. Нагадаємо, що в генеративній лінгвістиці *мовний інстинкт* — це складне ціле, яке містить багато частин: синтаксис із його дискретною комбінаторною системою, що будує структури безпосередніх складників; морфологію — другу дискретну систему, що будує слова; лексику; мовленнєвий апарат; фонологічні правила і структури; сприйняття мовлення; алгоритми синтаксичного аналізу; алгоритми засвоєння мови та ін. У фізичному сенсі ці частини становлять хитромудро структуровані нейронні системи, закладені завдяки послідовності генетичних подій, кожна з яких відбувалася в чітко відведений час. Те, чим є ці системи, на переконання генеративістів, — неймовірний дар, здатність передавати безкінечну кількість чітко структурованих думок із голови в голову за допомогою модулювання повітря на видиху [20, 5].

Як пише Н. Хомський, приписувати цей розвиток [уродженої ментальної структури] «природному добору» — цілком безпечно, оскільки ми усвідомлюємо, що в цьому твердженні немає нічого матеріального, що воно походить від однієї тільки віри в природничо-наукове пояснення цього явища. Вивчаючи еволюцію свідомості, ми не можемо припустити, як далеко простягаються фізично можливі альтернативи, скажімо, альтернативи трансформаційної генеративної граматики, для організму, який відповідає іншим фізичним умовам, характерним для людей. Можливо, їх немає або існує дуже мало, і за таких умов говорити про розвиток мовної здатності є просто недоречним [10, 45].

Н. Хомський погоджується з тим, що в граматиці простежується складна будова, але скептично налаштований відносно того, що це є результатом природного добору. На його думку, природний добір оперує у просторі вибору, детермінованого законами природи (а також можливими історико-екологічними обставинами), і було б чистим догматизмом виступати з апіорними прокламаціями про роль цих факторів у тому, що відбувається. Він іронічно зауважує — єдине, що вдалося «продемонструвати» або «переконливо аргументувати», так це те, що природний добір без вагань приймають як основний фактор еволюції, який доводив Дарвін, і ніхто навіть не намагається поставити це під сумнів. Окрім припущень, які поділяє широкий дослідницький загаль стосовно механізмів еволюції, важливо все-таки з'ясувати, що саме відбулося, чи то при вивченні ока, хребців шиї жирафа, середнього вуха, зорових систем ссавців, людської мови тощо. Насправді Н. Хомський не бачить «очевидного взаємозв'язку еволюції людського мозку, голосового тракту і мови» [10, 119].

Позиція Н. Хомського суголосна ідеям Ф. Лібермана, який пише, що анатомія мовленнєвого апарату і контроль над мовою — це єдине, що було модифіковано у процесі еволюції; граматичний модуль залишився незмінним. І оскільки дарвінівський природний добір передбачає маленькі кроки, які посилюють чинну функцію спеціалізованого модуля, еволюція «нового» модуля логічно неможлива [16, 212].

У кожного, хто ознайомлюється з цією тезою, виникає логічне запитання: *чи може існувати мовний орган, що розвинувся завдяки процесу, відмінному від того, який відповідає за еволюцію інших організмів?* Намагаючись вирішити суперечку послідовників і противників природного добору, С. Пінкер зауважує, що в одному з розділів «Походження видів» Дарвін доводить, що його теорія може стосуватися як еволюції інстинктів, так і еволюції тіл. Якщо мова — такий же інстинкт, як і решта, то, ймовірно, він розвинувся в результаті природного добору — єдино вдалого наукового пояснення складних біологічних систем [20, 340–382]. Мовний інстинкт так само, як і око, — приклад того, що Дарвін називав тією досконалістю структури і співадаптації, яка справді викликає захоплення.

З іншого боку, якщо мова розвивалася поступово, то має існувати послідовність проміжних форм, кожна з яких була б корисною для її користувача. Для генеративістів у цьому випадку важливим є те, як виглядала проміжна граMATика. Із тези про те, що еволюція органів відбувається у формах, які послідовно ускладнюються, впливає, що у проміжних граMATиках має бути обмежений набір символів; правила, що застосовують із меншою точністю, модулі з меншою кількістю правил тощо. Згадаймо приклад О.О. Потєбні з Рігведи: *Раздавлены ногами слонами*, який, на його погляд, не є безглуздом — дійсно слонами (тобто їхніми ногами). «Лише тут відношення між двома речами ніяк не виражене, і вони зображені, так би мовити, на одній площині, без перспективи. І наскільки відсутність перспективи у живописі давніша її присутності, наскільки ці паратактичні звороти за типом давніші від тих, які походять із глибокої давнини, але більш узгоджені з нашою звичкою об'єднувати думки, як ногами слонів» [9, 45].

Щодо увиражених у західній історичній лінгвістиці тенденцій пояснювати мовні зміни на еволюційних або нееволуційних засадах, зауважимо, що тут існують певні розбіжності навіть у колі одноподумців. Це стосується, насамперед, шляхів, якими ці зміни відбуваються. Найприйнятнішою видається теорія атрактора Р. Ласса, де історію динамічної системи представлено як певну траєкторію її руху у багатовимірному просторі [15, 277—305]. Під динамічною системою треба розуміти будь-яке ціле, що розвивається, де варіативність параметрів структури спричиняє зміну його стану. Із цього випливає, що мовний дрейф відбувається у напрямку до певної ділянки фазового простору, у якій система опиняється в певний момент, і залишається до того часу, доки її не витісняють за певних причин. Таке пояснення дає змогу, наприклад, відтворити шлях розвитку відмінкових флексій із граматикизованих незалежних морфем, на зразок *іменник (незалежна морфема) > постпозитив > частка > відмінкова флексія*, або перифрастичного майбутнього часу в англійській мові, утвореного за формулою *to be going INF*.

Запропонований Р. Лассом підхід уможливив також відтворення розвитку гіпотаксису на прикладі формування відносного зв'язку (*Parataxis Hypothesis*), що передбачає поступовий перехід від одного етапу до іншого: *згорнуті атрибутивні конструкції > безсполучникові конструкції типу апокойну > підрядні речення, оформлені особовими займенниками > відносні підрядні речення, оформлені сурядними сполучниками > відносні підрядні речення з деїктичними елементами > відносні підрядні речення, оформлені релятивним граматикизованим маркером* [1, 83—107].

3. Теорія радикальної реінтерпретації граматикичних структур. У граматиці спроба протиставити в мові зміни, які мають поступовий, повільний характер, змінам раптового характеру (*англ. abrupt changes*) належить дослідникам генеративного напрямку (Д. Лайфут, Д. Денісон, А. Херріс, Л. Кемпбел та ін.). Як твердить Д. Лайфут, поступових змін зазнають не тільки первинні мовні дані, але й сама природа засвоєння мови, як правило, забезпечує певну наступність. Сформована граматикика дорослої людини є в основному тим мовним середовищем, в якому відбувається становлення граматикики її дитини. Це допомагає уникнути розриву наступності в засвоєнні базових моделей і пов'язаних з ними значень та гарантує певну стабільність переходу від одного покоління до іншого [18, 85].

Однак розриви наступності можуть траплятися. Згідно з генеративною концепцією, інтеріоризовані граматикики кожного покоління тотожні попереднім граматикикам, утвореним їхніми батьками. Із часом, однак, накопичений обсяг фонологічних, морфологічних і синтаксичних змін може спричинити такий рівень складності поверхневих форм висловлень, що ментальні граматикики, які в цілому виявляють значний ступінь подібності до граматикик попереднього покоління, ускладнюються ще більше, тобто містять більшу кількість правил, винятків тощо. На певному етапі спроба утворити традиційну модель граматикики в умовах існування даних (= граматикичних явищ), які значно відрізняються від тих, що використовувалися їхніми попередниками, виявляється неможливою. Унаслідок цього нове покоління конструє радикально інший тип ментальної граматикики, що узгоджується з новими даними. Такий розрив безперервності в ментальних граматикиках наступних поколінь називають реструктуризацією, або радикальною реінтерпретацією (*англ. reanalysis*) [17, 109].

Залишаючись почасти в межах еволюціоністської гіпотези, Д. Лайфут, Д. Денісон та інші вчені враховують варіативність як рушійну силу мовних змін. Відмінність їхнього підходу полягає в тому, що вони постулюють хаотичний, нерівний характер як варіативності, так і мовних змін, причиною яких і виступає ця сама варіативність. За сценарієм Д. Денісона, мовні зміни починаються поступово, а потім, прискорюючись, завершуються вибухом. При цьому вони завжди мають випадковий характер. Як це насправді відбувається? Очевидно, що людина часто вдається до вибору мовних одиниць за принципом аналогії, моделюючи свою поведінку відповідно до того, що він/вона чують довкола себе. На лексичному рівні, наприклад, спочатку зазнає зміни одне слово, а потім зміни поступово виявляються у другому, третьому та інших словах; як тільки кількість слів, що демонструють зміни і виступають у ролі зразка, досягають «критичної маси», решта — втягуються у процес із подвоєною швидкістю до того часу, поки не модифікується частина слів, котрі залишилися. Згідно з концепцією Д. Денісона, цей процес є чимось на зразок ядерної ланцюгової реакції, що завершується вибухом, необхідною умовою якої є наявність «критичної маси» [13, 51—4].

Попри дискусійність теорій Д. Денісона і Д. Лайфута, треба визнати, що вони заслуговують на увагу, оскільки підтверджуються фактами історії германських мов, насамперед, англійської, німецької та нідерландської. У дослідженні змін, що відбулися в ранньомовноанглійській граматиці (XVI—XVII ст.), таке пояснення характеру змін допомогло встановити закономірності, які органічно узгоджуються з вищенаведеними тезами про раптовість і симультанність мовних зрушень, що відбувалися в названий період. Це стосується, насамперед, розвитку англійських модальних операторів, похідних від давньоанглійських претерито-презентних дієслів. Останні функціонували як звичайні

дієслова, утворюючи форми теперішнього часу за зразком минулого часу сильних дієслів, а форми минулого часу — за зразком минулого часу слабких дієслів. Тож виділення *can, may, shall, must* в окремий клас допоміжних модальних дієслів відбувається лише наприкінці XV ст. як результат радикальної реінтерпретації, коли вони втрачають властивості повнозначних дієслів, отримують фіксацію, характерну для сучасного речення, та набувають ознак граматикалізованих одиниць [17, 109].

До інших наслідків радикальної реграматизації цього періоду належить також виокремлення класу квантифікаторів — слів на позначення неозначеної кількості, на зразок *all, any, both, each, either, every, few* та ін. Синтаксична дистрибуція цих одиниць виявилася тією діагностичною ознакою, яка дала змогу виокремити їх серед інших лексико-граматичних класів, насамперед прикметників. У попередні періоди помітні лише тенденції становлення цього класу слів, а в ранньоніоанглійській мові вони суттєво відрізняються від прикметників за своїми синтаксичними характеристиками [2, 14–15]. Саме на ранньоніоанглійський період припадає становлення класу приад'єктивних інтенсифікаторів і апроксиматорів, на зразок *very, too, much, much too, far*. Характерне для інтенсифікатора зближення первинної семантики та його граматикалізація завершується, і з цього часу структури з *more, most more, most* оформлюють ступені порівняння англійських прикметників. Утім, трапляються випадки паралельного функціонування граматикалізованих і неграматикалізованих форм [4, 142–145]. Окрім цього, засвідчено якісні зрушення в синтаксисі складнопідрядного речення: закріплення чітких норм порядку слів взаємного розміщення головного й підрядного речень, а також додаткових (часових і модальних) маркерів їхнього зв'язку. Одночасно, завдяки успіхам риторики, упорядковуються інструменти реалізації змісту, який стає коротшим і чіткіше організованим структурно-семантичними засобами.

4. Сценарій розвитку складних відкритих систем за І. Пригожиним. Попри «революційність» запропонованої генеративістами концепції, вона містить усі ознаки наступності в розумінні природи мовних змін. Справедливо критикуючи детерміністський погляд лінгвістів XIX ст. на історію, вони звертають увагу на те, що молодогораматика, наприклад, не змогли екстраполювати свої ідеї фонетичних змін у площину синтаксису, оскільки працювали з готовими мовними продуктами, замість того щоб зосередити свою увагу на внутрішніх, глибинних процесах і абстрактних системах. А отже, ідеї лейпцигської школи виявляються завузькими для пояснення змін, що відбуваються в синтаксичних підсистемах. З іншого боку, наявні в літературі праці з обговорюваного питання містять положення, яке свідчить про сприйняття й творче переосмислення однієї з найважливіших ідей молодогораматиків, а саме принципу аналогії [7, 132]. Як пише Д. Лайтфут, синтаксичні зміни відбуваються як результат аналогії, в основі якої лежать реінтерпретація або реграматизація давніх поверхневих структур, що нівелює колишні відмінності і створює нові [17, 44].

Запропоновані в генеративній лінгвістиці та поза її межами пояснення змін, що відбуваються в різних за типологією мовах, визначають «обличчя» світового історичного мовознавства. Теоретичні здобутки останніх десятиліть, отримані у цій царині, об'єктивовані фактами мовної онтології, і тому переконливість сформульованих положень не викликає різких заперечень у більшості лінгвістів, які працюють у цьому сегменті мовного знання. З іншого боку, висновки, яких дійшли лінгвісти, є більшою мірою умоглядні, оскільки невисвітленим, наприклад, залишається сам процес поелементних змін, що накопичуються в окремих підсистемах мови, сприяючи появі нових структур і зникненню питомих. Незрозуміло також, як ці підсистеми взаємодіють між собою: еволюціонують повільно або зазнають катастрофічних зрушень.

Отже, виникає потреба у зверненні до рольових теоретичних моделей, розроблених для інших біологічних систем. Автором такої моделі є засновник синергетики І. Пригожин. Його праці складають основу Брюссельської школи, з якою пов'язують модерну всеосяжну теорію змін. На протигагу механістичній парадигмі XIX ст., де вивчали лише прості, замкнуті системи, увагу дослідників цієї школи зосереджено на тих відкритих системах, які перебувають у нерівноважних умовах, де можуть спонтанно виникати типи структур, здатних до самоорганізації, тобто до переходу від безладу, «теплого хаосу», до впорядкованого стану. І. Пригожин назвав ці структури дисипативними, прагнучи підкреслити парадокс: процес дисипації (тобто безповоротних втрат енергії) відіграє в їх виникненні конструктивну роль. Особливе значення в цих процесах мають флуктуації — випадкові відхилення якоїсь величини від її середнього значення, що характеризують систему з великою кількістю одиниць [3].

За І. Пригожиним, замкнуті системи — це лише мала частка фізичного Всесвіту. Більшість систем, що становлять інтерес для науки, відкриті, — вони обмінюються енергією або речовиною з навколишнім середовищем. До числа відкритих систем, без сумніву, належать біологічні та соціальні, а це означає, що будь-яка спроба зрозуміти їх у межах механістичної моделі свідомо приречена на провал.

Окрім того, відкритий характер переважної більшості систем у Всесвіті свідчить про те, що чільну роль у навколишньому світі відіграють нестійкість і нерівноважність [8, 17]. Згідно з цією теорією, усі системи містять підсистеми, які перебувають у стані постійної флуктуації. Іноді окрема флуктуація або комбінація флуктуацій можуть стати (у результаті позитивного зворотного зв'язку) настільки сильними, що організація, яка існувала спочатку, не витримує і руйнується. У цей переломний момент (який автори книги називають точкою біфуркації) неможливо передбачити, в якому напрямі відбуватиметься подальший розвиток: буде стан системи хаотичним, або вона перейде на новий, більш диференційований і більш високий рівень упорядкованості [там само].

Наразі випробуємо модель розвитку, побудовану на основі поняття «порядок через флуктуації», на мовному ґрунті. В історичній лінгвістиці часто пишуть про те, що відповідь на запитання «чому?», на відміну від «як?», належить до кола найважчих завдань дослідника. Попри суттєві успіхи сучасного теоретичного мовознавства, незрозумілим залишається, чому серед можливих шляхів еволюції система спрямовано рухається в напрямку того, а не іншого кінцевого стану, у термінах синергетики — атратора. В історії германських мов, наприклад, засвідчено періоди, коли система перебуває у безпосередній близькості від точок біфуркації і в ній наявна значна кількість флуктуацій.

У цьому відношенні особливий інтерес становить англійська мова, яка, за висловом А. Мейє, у результаті свого розвитку демонструє лінгвістичний тип, зовсім не схожий на вихідний загальноіндоєвропейський. У середній період своєї історії (1150—1400) мовна система втрачає рівновагу, її характеризують інтенсивна рухливість і взаємодія всіх підсистем, що відбуваються на тлі специфічної мовної ситуації. Відсутність єдиного літературного стандарту і період білінгвізму, який затягнувся на століття, сприяли поживленню діалектів; взаємодія типологічно однорідних систем, англійської та скандинавських, прискорювала руйнацію словозмінних систем на півночі, і, навпаки, контакт двох гетерогенних моделей, флективної англійської й аналітичної французької на півдні, позначився на збереженні архаїчних форм у морфології і синтаксисі майже до початку XV ст. Сплеск мовної активності в цей період можна порівняти з тектонічними зсувами, які періодично відбуваються у природі. Різке збільшення варіантів, функціонально тотожних одиниць, на кожному мовному рівні свідчить про те, що система перебувала у нерівноважному стані, а отже, — у русі. Уведення нових структурних одиниць, здатних розмножуватися і залучати до взаємодії різні процеси, викликає відповідну реакцію системи [8, 251].

Як свідчить практика історичного дослідження, реакція системи не буває симультанною. В історії мов не зафіксовано, наприклад, раптової зміни порядку слів у реченні OV на VO. Навпаки, історичні студії містять свідчення про етапи поступового накопичення кількісних ознак, які завершуються появою якісно нових мовних об'єктів. Для ілюстрації цього положення звернімося до змін у структурі англійських інфінітивних конструкцій, що відбувалися протягом VII — XVII ст. За даними Ф. Т. Віссера, вже за часів короля Альфреда (871—899) конструкція *to INF* конкурує з неформальним інфінітивом (англ. *bare infinitive*), і превербальний елемент *to* помалу втрачає прийменникові ознаки [21, 948]. На середньоанглійський період припадає виникнення й стрімке поширення прийменникового інфінітива за моделлю *after (for) to, at, be, for, from, in, into, instead of (in stead; in lieu), on upon, thurh, till to, to for to, with, without INF*. У цей проміжок часу питома англійський маркер інфінітива *to* поступово граматикалізується, частково зберігаючи ознаки прийменника. Решта наведених одиниць втягується в парадигму маркерів інфінітива в результаті активізації інтралінгвальних (процеси аналогії) та інтерлінгвальних (контакти з іншими мовами) ресурсів. У літературних джерелах ранньоніованглійського періоду прийменники продовжують маркувати інфінітив, але у подальшому надлишкові елементи зникають. Уважається, що в розвитку англійської мови лише *to* стає основним, майже єдиним (окрім *for to*) показником цієї неособово-дієслівної форми. Пор.: матеріал з Ф.Т. Віссера [21, 1031—1035]:

(1) 1400 Mandeville 48.6 *After for to speke of Jerusalem ... gee schull vdestonde þat it stont full faire betweene hills.*

(2) 13.. Curs. 9326 *Ne i herd neuer ... in land Men sua hard at to vnderstand.*

(3) 1340 Ayenbite, 121 *Vor tuo þinges is þe man yborge: be þe be-ulynge of kueade and do þet gode.*

(4) 1300 King Horn 1135 *wel feor icome ... for fissen.*

(5) 1590-6 Spenser F. Q. II, 8, 28 *Or who shall let me know On this vile body from to wreak my wrong.*

(6) 1382 Wyclif Lev 18, 18 *Thou schalt not take the sister of thi wiif into liggin bi hir.*

(7) 1557 North, tr. Guevara Diall Pr. 231 *In steade to healpe him to dye well, [he] putteth hym in vayne hope of long life.*

(8) 1340 Ayenbite, 93 *honger and þerst ... of god to serui and to louie.*

(9) 1390 Gower (Morley) III, p. 171 *It is great wonder that men caste Her herte upon such wrong to winne.*

- (10) 1200 Vices & V. 112 *waren spekinde between hem on hwiliche wise me mihte rightist ... to gode cumen. Sume sade purh fasten ... sum herborgin wrecce men, & feden & screden.*
- (11) 1200 Orm. 16998 *rædig till To wissen himm & lærennn.*
- (12) 1360 Cloud of Unknowing (EETS) *Bot by hem ... may a soule neuer come to for to knowe the ver-tewe & þe condicions of bodily creatures.*
- (13) 13.. Curs. 22398 *Sua sal he peris al biseeten [Fairf. beshetin], Bath wit driten and soru beten.*
- (14) 1556 J. de Flores' Aurelio & Isab. F6 *Without to see it whiche is written.*

Приклади (1)–(14) не охоплюють усього розмаїття даних, представлених у граматиках, словниках, побудованих на історичних засадах, та діалектних словниках. Проте матеріал показує, що окремі прийменники продовжують спорадично оформлювати інфінітив не лише упродовж середньо- та ранньоніованглійського періодів, як у прикладах (5), (14), але й значно пізніше. Зокрема, моделі *from INF, in, into INF* зафіксовано в літературних джерелах XIX ст., а *instead of INF* — у XX ст. Звернімо увагу також на те, що основний і маргінальні маркери інфінітива належать до одиниць питомо англійського словникового складу.

Якщо подивитися на цей перебіг подій в історії англійської мови з позиції синергетичної теорії І. Пригожина, то реакція системи на інтервенцію виглядатиме так: нові складники уводяться поступово, у невеликій кількості, що призводить до виникнення нової мережі реакцій між її компонентами, яка починає конкурувати зі старим способом функціонування системи (*to INF*). Якщо система структурно стійка щодо вторгнення нових одиниць, то новий режим функціонування не встановлюється, а самі інновації гинуть. Але якщо структурні флуктуації успішно «приживаються» (наприклад, якщо нові одиниці розмножуються достатньо швидко і встигають «захопити» систему до того, як гинуть), то вся система перебудовується за новим режимом функціонування; її активність підкорюється новому синтаксису [8, 251].

Як зазначалося вище, у досліджуваній час система демонструє всі ознаки нерівноважності, що позначилося на кількісному нарощуванні паралельних форм на різних рівнях мовної структури. У випадку оформлення інфінітивних конструкцій зафіксовано не лише стрімке поширення, але й довготривале функціонування нових прийменникових маркерів у пам'ятках середньоанглійської писемності і літературних творах Єлизаветинської доби, тобто упродовж п'яти століть. Ця тенденція переривається лише наприкінці ранньоніованглійського періоду. Вона виступає додатковим свідченням на користь гіпотези про зміну домінуючих когнітивних типів, що було продемонстровано на матеріалі творів В. Шекспіра, у яких, на відміну від його попередників, послідовність подій побудована на причинових і часових зв'язках. Те, що шекспірівські часи були добою своєїрідної «когнітивної революції», коли змінилися механізми когніції у цілого покоління, підтверджується також низкою інших симультанних змін, зокрема у граматиці англійської мови.

Завершуючи виклад матеріалу, зазначимо, що представлені підходи до пояснення мовних змін не виключають один одного, оскільки *єдиної схеми еволюції не існує*. Тому треба, очевидно, визнати, що теорії розвитку мовних систем потребують подальшого осмислення із залученням більшої кількості мовних даних. На окрему увагу заслуговує синергетична теорія І. Пригожина, яка дає змогу побачити весь ланцюг змін, а також теорія раптових, симультанних зрушень, що відбуваються в ментальних граматиках мовців. Очевидно, що більшої валідності працям дослідників, які працюють у межах цієї теорії, надасть залучення даних з історії інших мов, і не тільки індоєвропейських.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буніятова І. Еволюція гіпотаксису в германських мовах IV–XIII ст. : [монографія] / І. Буніятова. — К. : Видавничий центр КНЛУ, 2003. — 327 с.
2. Грачова І.Є. Становлення класу слів-квантифікаторів в англійській мові (VII–XVII ст.): автореф. ... дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / І.Є. Грачова. — К., 2007. — 19 с.
3. Диссипативные структуры Пригожина и самоорганизация неравновесных структур [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://medbiol.ru/medbiol/lifehist/000bc9eb.htm> . — Название с экрана.
4. Карабан А.В. Развитие та функціонування кількісних модифікаторів якісної ознаки в англійській мові IX–XIX ст. : дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 / Анна В'ячеславівна Карабан. — К., 2010. — 228 с.
5. Кубрякова Е.С. Язык как исторически развивающееся явление // Общее языкознание. Формы существования. Функции. История языка: [научное издание] / Е.С. Кубрякова. — М. : Наука, 1970. — С. 197–313.

6. Назаров В.И. Эволюция не по Дарвину: смена эволюционной модели / В.И. Назаров. — М.: Изд-во КомКнига, 2005. — 550 с.
7. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль; [пер. с нем. С.Д. Кацнельсона]. — М.: Изд-во иностр. лит., 1960. — 500 с.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; [пер. с англ. Ю.А. Данилова]. — М.: Прогресс, 1986. — 431 с.
9. Холодович А.А. Партитивный атрибут в японском языке / А.А. Холодович // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — М., 1958. — Т. VII. Вып. 1. — С. 45–57.
10. Хомский Н. О природе и языке / Н. Хомский; [пер. с англ. П.В. Феденко]. — М.: Изд-во КомКнига. — 2002. — 286 с.
11. Чуличков А. Теория катастроф и развитие мира / А. Чуличков [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://katastrofa.h12.ru/theory.htm>
12. Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind / N. Chomsky. — Cambridge (Mass.): The MIT Press, 2000. — 230 p.
13. Denison D. “Slow, slow, quick, quick, slow: the dance of language change?” / D. Denison // SELIM Studies in Medieval English Language. — Vigo: Universidade de Vigo. — 1999. — P. 51–64.
14. Harris A., Campbell L. Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective / A. Harris, L. Campbell. — Cambridge: Univ. Press, 1995. — 488 p.
15. Lass R. Historical Linguistics and Language Change / R. Lass. — Cambridge: Univ. Press, 1997. — 340 p.
16. Lieberman F. The Biology and Evolution of Language / F. Lieberman. — Cambridge, MA: Harvard University Press. — 1984. — 375 p.
17. Lightfoot D. Principles of Diachronic Syntax / D. Lightfoot. — Cambridge: University Press, 1979. — 429 p.
18. Lightfoot D. The Development of Language. Acquisition, Change, and Evolution / D. Lightfoot. — Oxford: Blackwell Publishers. — 1999. — 289 p.
19. Lightfoot D. How New Languages Emerge / D. Lightfoot. — Cambridge: Univ Press, 2006. — 199 p.
20. Pinker S. The Language Instinct / S. Pinker. — N.Y.: Harper Collins Publishers, 1994. — 525 p.
21. Visser F. Th. A Historical Syntax of the English Language / F. Th. Visser. — Leiden: E.J. Brill, 1963–1973. — Vol. 1–3.

В статье рассматриваются современные теории языковых изменений. Для лучшего понимания механизмов языковых изменений представлены позиции самых влиятельных направлений. Эволюционная гипотеза рассматривается вместе с теорией катастроф. Последней уделяется особое внимание благодаря убедительным фактам из ряда индоевропейских языков. По мнению автора, последовательное объяснение природы языковых изменений возможно в пределах теоретических моделей, разработанных для других биологических систем. Синергетическая концепция И. Пригожина использована для выяснения некоторых изменений в истории английского языка.

This paper deals with to-date theories for the investigation of linguistic change. The stance of the most influential trends is presented to move closer to the understanding of linguistic change mechanisms. The evolutionary hypothesis is regarded in parallel with the catastrophe theory, the latter being under special scrutiny due to the convincing data from an array of Indo-European languages. The author holds that a coherent explanation of linguistic change might be found within the theoretical frameworks developed for other biological systems. Ilya Prigogine's formal concept of self-organization is used to reveal specific events in history of English.